

התנגדות בן-גוריון ושרת לתביעות הטריטוריאליזם מישראל, 1949–1956

זכי שלום

הגבולות שמדינת ישראל הגיעה אליהם לאחר מלחמת העצמאות הרחיבו במידה ניכרת את השטח שעצרת האו"ם הקצתה למדינה היהודית בתוכנית החלוקה של 29 בנובמבר 1947. הגבולות המורחבים, שפנו 'גבולות שביתת-הנשק', שיקפו את עליונותו הכוללת של צה"ל בשלביה המאוחרים של מלחמת העצמאות, אשר אפשרה לממש את רצונה הנחוש של הנהגת המדינה, ובן-גוריון בראשה, לקבוע למדינת ישראל מפה חדשה שיותוו בה קווי גבול נוחים יותר להגנה.

הגבולות עוגנו בהסכמי שביתת-הנשק שנחתמו במחצית הראשונה של שנת 1949. על-סמך הסכמים אלו, הועלתה סברה כי מדינות ערב הכירו למעשה בגבולות החדשים. יתר-על-כן, ההסכמים נערכו על בסיס של פנייה של מועצת הביטחון של האו"ם, שדרשה מן הצדדים הלוחמים לשים קץ ללחימה ביניהם; לפיכך, כך נטען, הסכמי שביתת-הנשק והגבולות שנקבעו בהם זכו גם בגושפנקה בינלאומית, אשר תקשה על הנסיונות להקטין את שטחה של מדינת ישראל ולשלול ממנה ריבונות על שטחים שנכללו בתחומה לפי הסכמים אלו.

אף-על-פי-כן, תמונת-המצב הממשית הייתה שונה במידה רבה; עד מהרה התברר כי הסכמי שביתת-הנשק אינם סכר יעיל בפני המאמצים המרובים והמגוונים של מדינות ערב לשלול ממדינת ישראל ריבונות על שטחים שכבשה במהלך המלחמה. במקביל לכך, מיד לאחר חתימת הסכמי שביתת-הנשק, חזרו והבהירו מנהיגים ודוברים ערבים את השקפתם השוללת את עצם קיומה של 'ישות ציונית' על שטח כלשהו בארץ-ישראל.

במערכת הבינלאומית, לעומת-זאת, בלטו שתי מגמות מרכזיות באשר לגבולותיה של מדינת ישראל: המגמה המחמירה תבעה נסיגה מלאה של ישראל אל הגבולות שהוקצו למדינה היהודית בתוכנית החלוקה, על-סמך טענה כי אלו הגבולות היחידים שזכו להכרה בינלאומית מחייבת; ואילו המגמה המקלה הסתפקה בתביעה לנסיגה מצומצמת יותר, פשרה בין גבולות החלוקה ובין קווי שביתת-הנשק.

במוקד המאמר נבחן את התמודדותם של בן-גוריון ושרת עם תביעות אלו. בשנים האחרונות היו נסיונות אחדים לתאר שתי תפיסות מנוגדות, כביכול, שהתקיימו בהנהגה הישראלית באשר לשאלת ההסדר הישראלי-ערבי לאחר מלחמת העצמאות – תפיסה 'מתונה', תפיסתו של משה שרת (שר החוץ בתקופה הנדונה וכן ראש-הממשלה ושר החוץ), לעומת תפיסה 'קשוחה' ('אקטיביסטית'), תפיסתו של דוד בן-גוריון (ראש-הממשלה ושר הביטחון או שר הביטחון). ננסה, אם-כן, להפריך את הטענה בדבר מחלוקות יסודיות שנתגלעו לכאורה בין בן-גוריון לשרת סביב עמדותיה של מדינת ישראל בשאלת ההסדר עם העולם הערבי – נראה כי לפחות

באשר לתביעה שישראל תיסוג מקווי שביתת-הנשק, שהייתה הסוגיה העיקרית בדיונים על הסדר ישראלי-ערבי, קשה מאוד להצביע על חילוקי-דעות כלשהם בין שני האישים.

א

עם חתימתם של הסכמי שביתת-הנשק וזמן-מה אחר-יכן, רווחה בקרב ההנהגה בישראל ההערכה כי הסכמים אלו אינם אלא שלב ביניים וישראל וארצות ערב יגיעו להסדר שלום מלא בתוך תקופת זמן לא ארוכה. הערכה זו התבססה, בין השאר, על העובדה כי במבוא להסכמי שביתת-הנשק נקבע במפורש שהם 'אמצעי זמני ... לשם הקלת המעבר מההפוגה הקיימת – לשלום של קבע בארץ-ישראל',¹ וכוונתם 'לסייע להחזרת שלום של קבע בארץ-ישראל'.² 'לא היתה כל כוונה', כתב שבתאי רוזן, שהיה לו תפקיד חשוב בניסוחם של הסכמי שביתת-הנשק, 'כי ההסכמים ישמשו חוזי שלום זעירים לטווח ארוך. הכל סברו, כי ועדת הפיוס תביא לשלום של קבע תוך פרק זמן המתקבל על הדעת'.³

אכן, נראה כי זו הייתה הערכתה המוצקה למדי של המשלחת הישראלית לשיחות שביתת-הנשק. בהנהגת המדינה שררה הערכה דומה, במהלך השיחות וזמן-מה אחריהן. ראייה זו בדבר אופיים של הסכמי שביתת-הנשק, כך טענו דוברים בשמה של ישראל, הייתה אחד הגורמים שהובילו את חברי המשלחת הישראלית לגלות מידה רבה של גמישות לגבי סימונם הלא-טבעי של קווי הגבול בין המדינות, לגבי הכללת סעיפים 'פתוחים' אשר משמעותם המעשית לא הובהרה כל צורכה, וכן לגבי הסעיפים המגבילים שהערבים תבעו להכליל בהסכמי שביתת-הנשק; לפי עדותו של אחד מחברי המשלחת הישראלית לשיחות שביתת-הנשק, הישראלים 'האמינו כי הם הסכימו על אמצעי זמני להקלת המעבר מהסדר הפסקת האש לשלום, וזה מה שנקבע במבוא'.⁴

קרוב לוודאי כי נקודת-מבט זו הדריכה את דוד בן-גוריון בקובעו מיד לאחר שנחתמו הסכמי שביתת-הנשק, כי ההסכמים נושאים אופי צבאי מוגבל, והם יוחלפו בהסדרי שלום מדיניים מובהקים. בדיון שקיימה הכנסת לפני האישור של הסכמי שביתת-הנשק, בן-גוריון ביטא תפיסה זו באופן חד-משמעי: 'אין הסכם זה קובע שום דבר מבחינה פוליטית או טריטוריאלית ואין הוא אלא הסכם צבאי בלבד. הוא קובע עד

1. ימימה רוזנטל (עורכת), 'שיחות שביתת-הנשק עם מדינות ערב, דצמבר 1948 – יולי 1949', תעודות למדיניות החוץ של ישראל, ג, ירושלים תשמ"ג, עמ' 688.

2. שם, שם.

3. ש' רוזן, 'הסכמי שביתת-הנשק – היבטים משפטיים', מערכות, 294–295 (יולי 1984), עמ' 287.

4. 'הרכבי, כפי שצוטט אצל: A. Shlaim, *Collusion Across the Jordan, King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford 1988, p. 434.

איזה קו יכול הצבא של כל אחד מהצדדים להתנועע בשטחים מסויימים: אולם אין בהסכם זה שום דבר הפוגע, או קובע, בזכויות, בתביעות או באינטרסים של אחד מן הצדדים. כל זה יהיה עניין למשא-ומתן מיוחד – משא-ומתן של שלום.⁵ שר החוץ שרת, כך אפשר להתרשם, נטה להציג את הסכמי שביתת-הנשק באורח שונה במקצת. כבר בשלבים הראשונים שלאחר חתימת ההסכמים, הוא העריך כי יש לראות בהם הסכמים מדיניים, בין השאר משום שהם כוללים בתוכם את הרכיבים העיקריים הקיימים בכל הסדר שלום בין מדינות: הכרה בסטטוס-קוו הטריטוריאלי והתחייבות מפורשת של כל אחד מן הצדדים להמנע מפעילות בעלת אופי מלחמתי נגד הצד האחר. בתדריך למשלחת ישראל בלוזן (Lausanne) כתב שרת בהקשר זה:

מעגל הסכמי שביתת-הנשק מבסס את מעמדנו הטריטוריאלי. ... שליטתנו הממשית בשטחים שריבונות ישראל פרושה עליהם היתה מושתתת בראשונה על מאזן בלתי-יציב של כוחות מזויינים. כיום, היא נשענת על הסכמים המחייבים את הצד שכנגד, ומקיימים בחותם האומות המאוחדות. משטר זה מבטיח מפני התקפה את גבולות היבשה של מדינת ישראל במימדיה הקיימים. כן הוא משמש טריז בפני נסיונות לצמצם את שטח המדינה, או לשנות באופן אחר את גבולותיה שלא בהסכמתה.⁶

ככל שנקפו השנים וגברה המתיחות לאורך גבולותיה של מדינת ישראל עם מדינות ערב, כך הלכה והתבססה בישראל ההערכה כי ארוכה הדרך להסדר שלום ישראלי-ערבי וקלושים ביותר הסיכויים להתממשותו בעתיד הנראה לעין. הערכה זו תרמה להתבססותה של ההכרה כי הסכמי שביתת-הנשק ילוו את יחסי ישראל עם העולם הערבי עוד שנים ארוכות: 'הביטחון השוטף שלנו', אמר בן-גוריון באחד מנאומיו, 'מיוסד על הסכמי שביתת-הנשק, וזה סידור זמני, אבל יהודי רוסייה יודעים שתקנות "זמניות" נמשכו לאורך ימים. ... עלינו לראות הסידור הזמני של שביתת-הנשק [כסידור] העתיד להמשך שנים רבות, כי קשה לראות סיכוי לשלום קרוב עם הערבים'.⁷

כך, בהדרגה, הבינה ההנהגה הישראלית כי באורח פְּרֻדוֹקְסָלִי נהפכה שביתת-הנשק 'מגשר לשלום – לתחליף לשלום'.⁸ על רקע הכרה זו ולמול הערעור הגובר על ריבונותה של מדינת ישראל בשטחים שנכללו בתחומה לפי הסכמי שביתת-הנשק, התבקש שינוי בגישת ישראל באשר להצגת טיבם של ההסכמים:

5. דברי הכנסת, מושב ראשון, כנסת ראשונה, I (4 באפריל 1949), עמ' 287.
6. תדריך למשלחת ישראל בלוזן, 25 ביולי 1949, גנזך המדינה, תיק 2446/6.
7. תיק נאומים, 5 ביולי 1955, ארכיון בן-גוריון [להל"ן: אב"ג], המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר.
8. 'הרכבי', 'הסכמי שביתת-הנשק – מבט לאחור', מערכות, 294–295 (יולי 1984), עמ' 2.

בניגוד לגישה הראשונית, שהבליטה את אופיים הצבאי, המוגבל והזמני של הסכמי שביתת-הנשק, מעתה ואילך הודגש אופיים המדיני, או לפחות הצבאי-מדיני.⁹ לביסוס טיעוניה של ישראל בדבר מעמד המדיני של הסכמי שביתת-הנשק, הבליטו נציגיה את הסעיפים שאסרו על פעילות מלחמתית של אחד הצדדים כנגד הצד האחר,¹⁰ וכן הבליטו את העובדה כי ההסכמים נערכו בחסות האו"ם, וממילא – על סמך מגילת האו"ם, האוסרת שימוש במלחמה כדרך פעולה לפתרון סכסוכים בין מדינות. בטיעונים משפטיים אלה, בין השאר, השתמשה אפוא מדינת ישראל כדי לבסס את העמדה שהסכמי שביתת-הנשק נועדו ליצור מערכת יחסים חדשה בין ישראל לשכנותיה הערביות ולא רק להסדיר את מערכת היחסים הצבאית בין המדינות. מערכת יחסים זו, כך נטען, מחייבת את הצדדים להכיר בלגיטימיות של קווי שביתת-הנשק ולראות בהם קווי גבול מוסכמים שאי-אפשר לשנותם אלא במסגרת של משא-ומתן על הסדר שלום.¹¹

עם-זאת, הזירה המשפטית-פורמלית לא הייתה 'מגרש המשחקים' המרכזי להתדיינות על הסוגיה הטריטוריאלית ביחסי ישראל עם העולם הערבי; ההתדיינות התנהלה בעיקרה בזירה המדינית, שכן השאלה החשובה שעמדה לדיון לא הייתה עד כמה יש צידוק משפטי לתביעה הכלל-ערבית שישראל תיסוג משטחים אשר כבשה

9. כתב בהקשר זה מנכ"ל משרד החוץ באותה תקופה: 'הסכם שביתת-הנשק הישראלי-מצרי, כמו הסכמי שביתת-הנשק עם המדינות האחרות, הוא בעל אופי צבאי ופוליטי באותה מידה. שני הצדדים קיבלו מלכתחילה אופי דואלי זה של השיחות וההסכמים שנחתמו במהלכן. הבנה זו באה לידי ביטוי גם בהרכבי המשלחות של שני הצדדים – גם אנשי צבא וגם אנשי משרד החוץ'. W. Eitan, *The First Ten Years: A Diplomatic History of Israel*, New York 1958, p. 33

10. סעיף 2 (2) קבע כדלקמן: 'שום חלק מכוחותיו של כל אחד משני הצדדים ... לא יעשו מעשי מלחמה, או מעשי איבה כלשהם נגד ... הצד שכנגד'. ראה גם סעיף 1 (2) ו-1 (3), 'רוזנטל (לעיל, הערה 1), עמ' 690–691.

11. טיעונים משפטיים-פורמליים אלו לא היו מקובלים על מדינות ערב. לביסוס טיעוניהן בדבר העדר מחויבות מוחלטת מצדן לגבולות שביתת-הנשק, הן 'שלפו' מתוך הסכמי שביתת-הנשק את הסעיפים המצביעים על ארעיותם של קווי שביתת-הנשק. בין השאר הובלט סעיף 5 (2), הקובע במפורש כי 'אין לפרש משום בחינה את קו שביתת-הנשק כגבול מדיני או טריטוריאלי ואין בהתוויתו שום פגיעה בזכויות, בתביעות ובעמדות של כל אחד מהצדדים להסכם שביתת-הנשק לגבי ישובה הסופי של שאלת ארץ-ישראל'. עוד הובלט סעיף 4 (3), הקובע כי 'הצדדים מכירים כי כל אחד מהם רשאי לעמוד על זכויות, תביעות או אינטרסים בעלי אופי לא-צבאי בשטח ארץ-ישראל, שעליו חל הסכם זה. וכי, כל אלה ... יוכלו, לפי ראות עיניו של כל אחד מהצדדים, לשמש נושא בעתיד. ומודגש הוא, שאין מטרה לסידור ההסכם הזה לקבוע, להכיר, לחזק, להחליש, או לבטל, באיזו דרך שהיא, זכויות, תביעות, או אינטרסים של כל צד לגבי טריטוריה ... בשטח ארץ-ישראל'. 'רוזנטל תעודות (לעיל, הערה 1), עמ' 690–691.

במלחמת העצמאות. ברור היה כי מדינות ערב תתבענה נסיגה כזו בין אם תהיינה משוכנעות שיש צידוק משפטי לתביעותיהן הטריטוריאליזם ובין אם לאו. במדינת ישראל פָּרְשׁוּ את תביעותיהן של מדינות ערב כביטוי לעמדתן הגורסת כי החלשתה המְרָבִית של מדינת ישראל היא מטרה לאומית עליונה של העולם הערבי כולו. השאלה המרכזית אשר עמדה אפוא לדיון הייתה אם יהיה בכוחן של מדינות ערב לכפות על מדינת ישראל ויתורים טריטוריאליים, כלומר עד כמה יהיה בכוחן לתמרן את ישראל לויתורים באמצעות שילוב של לחצים פוליטיים וצבאיים תוך הצגת נכונות ערבית להִסְדֵר כלשהו עם ישראל.

כאן, במגרש המדיני, קיבלו הערבים תמיכה כמעט מלאה של הקהילה הבינלאומית בתביעתם שישראל תיסוג מקווי שביתת-הנשק במסגרת של הסדר ישראלי-ערבי. נציגי המעצמות חזרו והפנו תביעה זו לנציגי ישראל כמעט בכל מפגש אשר עסק באורח כלשהו בשאלת ההסדר הישראלי-ערבי. ביטוי חד-משמעי לעמדתן של המעצמות המובילות, ארצות-הברית ובריטניה, באשר לסוגיית גבולותיה של ישראל אפשר למצוא בין השאר בתזכיר המסכם את נקודות ההסכמה בין שתי המעצמות על תנאי ההסדר הישראלי-ערבי; התזכיר חובר בשנת 1955, אך הוא מבטא, ללא ספק, את עמדתן העקרונית של המעצמות בסוגיה זו לכל אורך התקופה הנדונה: 'מדינת ישראל חייבת לוותר [על שטחים]', כך נקבע חד-משמעית בתזכיר, שכן 'מדינות ערב לא תסכמנה להסדר עם ישראל על בסיס הגבולות הנוכחיים'.¹² הקף הוויתורים הטריטוריאליים שתבעו מישראל במסגרת הסדר הישראלי-ערבי לא היה אחיד לכל אורך התקופה הנדונה, מ-1949 עד 1956. גורמים ערביים 'מתונים' שחברו אליהם גם גורמים במערכת הבינלאומית, תבעו נסיגה ישראלית לגבולות שהותוו בתוכנית החלוקה של 1947, והם הסתמכו, כאמור, על הטענה כי תוכנית זו היא היחידה שזכתה בהכרה בינלאומית. עם-זאת, תביעות מעין אלה היו בדרך-כלל בשולי המפה הפוליטית ולא נחשבו לתביעות רציניות שיש להן סיכויי מימוש סבירים. ממשיות יותר היו התביעות שישראל תוותר על חלק מן השטחים שכבשה מעבר לתחום שהוקצה למדינה היהודית בתוכנית החלוקה. דוגמה בולטת לכך היא הצעת הפשרה של ראש-ממשלת בריטניה, אנתוני אידן (Eden), ב-9 בנובמבר 1955; כנאום שכונה מאוחר יותר 'נאום גילדהול', הוא הציע פשרה טריטוריאלית בין הגבולות שהותוו בתוכנית החלוקה ובין קווי שביתת-הנשק.¹³ למעשה, רק ביחסי ישראל-מצרים הייתה בתקופה הנדונה אפשרות ממשית להסדר בחסות המעצמות. לפיכך התביעה הטריטוריאלית מישראל התמקדה בנגב, ובאורח

12. תזכיר על נקודות הסכמה בין ארצות-הברית ובריטניה לגבי הסדר ישראלי-ערבי, 10 במרס 1955, *FRUS* [להלן: פרו"ם], כרך 14, וושינגטון 1989, עמ' 102.

13. במסיבה לכבוד ראש-העיר החדש של לונדון, ציין אידן את חילוקי-הדעות הטריטוריאליים בין ישראל (השואפת להסדר במסגרת קווי שביתת-הנשק) ובין מדינות ערב (התובעות נסיגה לגבולות של תוכנית החלוקה) והוסיף: 'כמובן, אין להתעלם מהחלטות האו"ם, אולם האם אפשר לטעון, מצד שני, כי אפשר להגשים את החלטות האו"ם לגבי ארץ-ישראל כיום, ככתבן, בדיוק? ספר השנה של העיתונאים, תשט"ז, תל-אביב 1955, תעודות, עמ' 387.

ספציפי יותר – בנסיגה ממסדרון קרקעי שיקשר ברציפות את מצרים עם ירדן ועם שאר מדינות ערב. בנסותו לאמוד את הקף הוויתורים הטריטוריאליים שארצות-הברית וכמובן גם העולם הערבי יתבעו מישראל כתנאי להסדר ישראלי-מצרי, העריך שר החוץ שרת כי התביעות יתמצו במסדרון שכזה, אם-כי הוא לא שלל את האפשרות שישראל אף תדרש לוותר על אילת: 'אינני מוציא זאת מכלל אפשרות', אמר, 'אבל אני רואה זאת כאפשרות רחוקה, כמעט – בלתי-מציאותית'.¹⁴ דבריו אלה של שרת אכן קלעו לעמדתן של ארצות-הברית ובריטניה בשאלת הוויתורים הטריטוריאליים שידרשו מישראל למען הסדר הישראלי-מצרי. בתזכיר הרשמי שהזכרנו, המפרט את נקודות ההסכמה בין ארצות-הברית לבריטניה באשר לתנאי ההסדר הישראלי-מצרי, מדובר במפורש על תביעה שישראל תוותר על שני 'משולשים' בנגב וכך תאפשר מעבר קרקעי חופשי בין מצרים לירדן.¹⁵ בשיחה בין שר החוץ של ארצות-הברית, דאלס (Dulles), לשר החוץ הבריטי, מקמילן (Macmillan), הועלתה גם האפשרות לתבוע מישראל שתוותר על אילת: 'הסדר ישראלי-מצרי', אומר מקמילן לעמיתו, חשוב יותר מאדמות כפריות (Lands Village) פה ושם. ישראל חייבת לעשות ויתורים בנגב ואפילו לנטוש (relinquishing) את אילת'.¹⁶ שר החוץ של ארצות-הברית הביע הסכמה עם דברים אלו.

ב

הנהגת המדינה בתקופה הנדונה ניצבה מול מערכת נסיבות זו בעמדה שהייתה מלוכדת בעיקרם של דברים. ההסכמה הפנימית התבטאה בזהות מרשימה למדי בעמדותיהם של שני האישים אשר עיצבו את מדיניות החוץ והביטחון של ישראל בתקופת זמן זו – בן-גוריון ושרת. השניים היו תמימי-דעים באשר לתגובה של ישראל לתביעות הטריטוריאליות שהופנו כלפיה, וביטאו הערכות דומות בדבר ההשלכות שיהיו לעמדותיה של ישראל בסוגיית הגבולות על מערכת יחסיה עם העולם הערבי ועם הקהיליה הבינלאומית.

להערכתנו, עמדותיהם של בן-גוריון ושרת בסוגיה זו נתגבשו במידה רבה מתוך הכרה כי הדרישה שישראל תיסוג משטחים תמורת הסדר שלום אינה מבטאת אלא תביעה שישראל תעזר לויתורים טריטוריאליים חד-צדדיים. מנקודת-ראותה של ישראל, המשמעות של תמיכת המעצמות בתביעות הטריטוריאליות הערביות היא הסכמה לכך שהתמורה הערבית כנגד הוויתורים הטריטוריאליים הנתבעים מישראל

14. ועדה מדינית, 28 במרס 1953, ארכיון מפא"י.

15. תזכיר על נקודות ההסכמה בין ארצות-הברית ובריטניה בשאלת ההסדר הישראלי-מצרי,

10 במרס 1955, פרו"ס, 14, עמ' 102.

16. סיכום פגישה בין שרי החוץ של בריטניה וארצות-הברית, 26 באוקטובר 1955, שם, עמ' 651.

תהא עצם נכונותן של מדינות ערב להגיע להסדר כלשהו עם ישראל – ללא ויתור ממשי מעבר לכך.

התביעות לויתורים חד-צדדיים של ישראל נתקלו בהתנגדות תקיפה של הנהגת המדינה, ובן-גוריון בראשה. בתגובה לתביעות חזרו הדוברים מטעמה של ישראל חזרו והבהרו, כי הסדר ישראלי-ערבי יפון על בסיס הסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנוצר לאחר מלחמת העצמאות, דהיינו יתבסס על קווי שביתת-הנשק. בן-גוריון ביטא עמדה זו בהזדמנויות שונות במהלך התקופה הנדונה. ברוח זו, למשל, הוא דיבר בדיון מפלגתי:

השלום עם מצרים הוא האינטרס העליון של מדינות החוץ של ישראל, אולם, נחרצות השלום אינה אומרת שהוא חייב לבוא. כרגע אין זה נחוץ לערבים, ואינני יודע מתי זה יהיה נחוץ להם, אך אם כי [לנו] זה אינטרס חיוני, מן ההכרח שהערבים ידעו [מראש] וגם לאמריקאים לא יהיה צל של ספק, [לפני] שיפנסו לאיזה שהוא דיון, כי על שלושה דברים אין לדון אתנו: 1. שום ויתור טריטוריאלי; 2. שום בינאום ירושלים; 3. שום חזרה של פליטים.¹⁷

ביומנו, באותו פרק זמן ממש, ביטא בן-גוריון עמדה זהה, אם-כי מנוסחת בלשון בוטה פחות: 'השלום ביננו לבין הערבים', כתב בן-גוריון, 'הוא צורך השלום העולמי, אולם אם הערבים יכולים לחכות, גם אנו יכולים לא פחות. שלום פרושו [שלום] עם ישראל כפי שהיא קיימת, ולא [שלום] עם ישראל כפי שמישהו היה רוצה שתהיה.¹⁸ גם במגעיו עם גורמי חוץ, בן-גוריון לא נרתע מהבעת עמדה דומה, ובלשון חד-משמעית. לאחר שהובהר לו כי לדעת האמריקנים נכונות של ישראל לוותר על שטחים עשויה להוביל להסדר ישראלי-ערבי, הגיב בן-גוריון בקביעה כי 'שלום הכרוך באובדן טריטוריה יהיה התאבדות ולא הסדר'.¹⁹ את נאומו של איצן בגילדהול, שהוצעה בו, כאמור, נסיגה ישראלית אל קווים שבין גבולות החלוקה של 1947 לגבולות שביתת-הנשק, הגדיר בן-גוריון באוזני גורם דיפלומטי כ'ניסיון להביא להשמדתה של מדינת ישראל'.²⁰

הנהגת ישראל חששה מאוד מפני נסיונות של המעצמות לכפות עליה נסיגה כחלק מהסדר שיכפה על הצדדים. לפיכך, כדי להמחיש עד כמה מדינת ישראל נחושה בהתנגדותה לויתורים טריטוריאליים חד-צדדיים, הבהיר בן-גוריון כי כפיית ויתורים כאלה תתאפשר אך ורק באמצעות הפעלת כוח נגד מדינת ישראל וצבאה: 'אם בריטניה רוצה שמדינת ישראל תעשה ויתורים טריטוריאליים בשטח ריבוני שלה', אמר בן-גוריון לשגריר ארצות-הברית בישראל, 'אזי עליה לשלוח כוחות כדי לכפות

17. ועדה מדינית, 28 במרס 1953, ארכיון מפא"י.

18. יומן בן-גוריון, 29 במרס 1953, אב"ג.

19. שיחת בן-גוריון-אנדרסון, 23 בינואר 1956, פרו"ם, 15, וושינגטון 1989, עמ' 52.

20. מברק משגרירות ארצות-הברית בישראל אל מחלקת המדינה, 17 בנובמבר 1955, פרו"ם,

14, עמ' 785.

זאת עלינו. במקרה זה – ישראל תִּלְחַם.²¹ בהזדמנות אחרת חזר בן-גוריון והבהיר לדיפלומט אמריקני כי 'זה [ויתור טריטוריאלי חד-צדדי של ישראל] לא יהיה כל עוד אנו חיים – בנינו ובנותינו יִלְחָמוּ עד מוות'.²²

עמדות זהות ובלשון נחרצת לא-פחות הפגין גם משה שרת, אשר שלל את התביעות שישראל תוותר חד-צדדית על שטחים במסגרת הֶסְדֵר ישראלי-ערבי. גם הוא, כמו בן-גוריון, ביקש להבהיר כי הֶסְדֵר ישראלי-ערבי מוכרח להתבסס, בעיקרו של דבר, על המציאות הטריטוריאלית אשר נתהוותה לאחר מלחמת העצמאות. כך, בדיון מפלגתי מצומצם שהתקיים זמן קצר לפני צאתו של משה שרת לשיחות מדיניות בארצות-הברית, הוא פוסק נחרצות: 'אנו מצויים לדאוג [לכך] שיהיה ברור למשטר הזה [בארצות-הברית], כי אין לדבר על שום שינוי טריטוריאלי, כי אין לדבר על שום פגיעה בריבונות, כי אין לדבר על החזרת פליטים'.²³ בישיבה סגורה עם הצוות הבכיר בשגרירות ישראל בווינגטון, חזר שרת על עמדה זו אף בצורה יותר נחרצת:

בעיות היסוד הן הקובעות: שטח, גבולות; פליטים – החזרה או אי-החזרה; ירושלים [בינלאומית] או ירושלים ישראלית. בבעיות יסוד אלה תוכניתנו היחידה היא סטטוס-קוו, שלום בין מדינות ערב כמו שהן לבין ישראל כמו שהיא. יש לאמר לשבתנו, כי איננו דורשים גבולות טבעיים עד לירדן [או את] עזה וכיוצא בזה. ... צריך להיות ברור, כי מדובר על סטטוס-קוו בשטח ובאוכלוסיה – מדינת ישראל כמות שהיא עושה שלום. ... מי שמערער על כך, מערער על השלום, מאיים בהבאת תוהו וכוהו וחותר תחת יציבותה של המדינה האחת היציבה באזור.²⁴

ואכן, שרת דָּבַק בעמדות אלו גם בשיחותיו עם הפקידות הבכירה של מחלקת המדינה האמריקנית. באחת מפגישותיו, לאחר שהבהיר למארחיו את עמדותיו בסוגיה הטריטוריאלית ('שלום אם יכון, מוכרח להיות בין מדינות ערב כפי שהן עתה ובין ישראל כפי שהיא עתה'²⁵), נשאל שרת מפורשות אם אפשר לתמצת את דעותיו בעניין זה בהתנגדות מוחלטת לכל ויתור טריטוריאלי, ושרת ענה: 'בהחלט כן'.²⁶ בהמשך אותה שיחה איימו מארחיו של שרת באופן גלוי למדי: ללא נכונות של ישראל להֶעֱתֵר לתביעות הטריטוריאליות שהוצגו בשלב ההוא, תִּאֲלַץ ארצות-הברית להגיש תוכנית הֶסְדֵר משלה, אשר מן הסתם תציג לישראל תביעות טריטוריאליות קשות עוד יותר. תגובתו של שרת הייתה נחרצת וחד-משמעית: בלשון זהה ללשונו

21. שם, שם.

22. דיווח שגריר ארצות-הברית בישראל על שיחתו עם בן-גוריון, 29 בפברואר 1956, פרו"ם, 15, עמ' 258.

23. ועדה מדינית, 28 במרס 1953, ארכיון מפא"י.

24. ישיבה בשגרירות ישראל בווינגטון, 14 באפריל 1953, גנוך המדינה, תיק א' 2382/22.

25. דיווח על שיחת שרת עם פקידי מחלקת המדינה, 14 באפריל 1953, פרו"ם, 9, וושינגטון 1986, עמ' 1167.

26. שם, שם.

של בן-גוריון הוא הזהיר את מארחיו מפני הכרזה על תוכנית שתפקיע שטחים מידי ישראל והבהיר כי הגשמת תוכנית מעין זו תחייב משלוח של כוחות צבא.²⁷

יחד עם זאת, התנגדותם הנחרצת של בן-גוריון ושרת לתביעות שהוצגו לישראל לא ביטאה, להערכתנו, עמדה השוללת כל הגמשה בסוגיה הטריטוריאלית שתעלה במשאומתן על הסדר ישראלי-ערבי. בעיקרו של דבר הם שללו באופן מוחלט את התביעות שישראל מצדה תיסוג משטחים ואילו התמורה הערבית לנסיגתה תהיה אך ורק עצם נכונותן של מדינות ערב להתקדם להסדר עם מדינת ישראל. במקביל לעמידתם התקיפה בפני התביעות מישראל, הביעו במהלך התקופה הנדונה הן בן-גוריון והן שרת נכונות עקרונית לשקול בחיוב ויתורים טריטוריאליים מוגבלים; נכונותם הותנתה בכך שהויתורים יהיו הדדיים, כלומר בהסכמת הערבים לחילופי שטחים עם ישראל. אפשר להתרשם כי שרת נטה יותר מבן-גוריון להפגין התחשבות בעמדות הערביות והיה מוכן גם להבהיר אילו ויתורים ישראל תהיה מוכנה לשקול.

בתדריך למשלחת של ישראל בוועידת לונדון, כאשר עמדה על הפרק האפשרות שרצועת-עזה תועבר לרשות ישראל, הנחה שרת את חברי המשלחת לדחות בתוקף כל תביעה שמצרים תפוצה בשטחים עקב סיפוח הרצועה לישראל; 'אבל', הוא הוסיף, 'אם יגיעו הדברים לשלב מעשי ויראה הכרח לסטות מעמדת הסרוב המוחלט, אפשר יהיה לדון על תיקוני גבולות בצפון הנגב – הן ממזרח והן ממערב, זאת אומרת הן לטובת ירדן והן לטובת מצרים; אך בשום פנים לא על ויתור כלשהו לטובת מישוהו על חלקו הדרומי של הנגב, [גם לא על] אילת'.²⁸

בשלבים מאוחרים יותר, כאשר עמד על הפרק הסדר ישראלי-מצרי ואחת מהתביעות המצריות הייתה מעבר חופשי בין מצרים לירדן, הציע שרת לגלות רגישות והתחשבות בעמדה ערבית זו, אם כי במסגרת זו הוא נזהר מהבעת הסכמה להעברת הריבונות על שטח המעבר לידי מדינה ערבית:

אני מניח כי בעניין זה נוכל להתפשר על זכות מעבר בלי כל הפקעה טריטוריאלית. ... זו אחת העצמות החדות [התקועות] בגרונו של השלום. יש דברים שאנו לא רגישים להם, אבל אם אנו חושבים בכלל על איזה סידור עם הצד שכנגד, אם כל הדיבור שלנו על שלום אינו סתם דיבור, אם החזון שלנו אינו חזון של בדידות לעולמים כי אם בכל זאת יצירת מצב אחר, [אזי] אנחנו צריכים ללמוד את הרגישויות של הצד שכנגד. זו אחת הרגישויות החדות ביותר: אנחנו לא רק תקענו עצמנו, לפי תפיסתם ההיסטורית, כגוף זר לגוף העולם הערבי, אלא תקענו עצמנו כטריז שחצה את העולם הערבי לשניים בנקודה אחת. העולם הערבי שהיה רצוף הוא עכשיו חצוי. כאן יש עניין של כבוד ושל סנטימנטים וסולידיריות, ואנו עומדים בפני אינסטינקטים מושרשים

27. שם, שם. קודם לכן אמר שרת: 'טריטוריה יכולה להלקח ממדינת ישראל רק בכוח הנשק' (by force of arms). שם, שם.

28. תדרוך למשלחת ישראל בלונדון, 25 ביולי 1949, גנוך המדינה, תיק 2446/6.

מאוד וחמורים מאוד, כך שאין לי כל ספק שכל תוכנית שלום שתהיה, תהיה מוכרחה לספק בצורה זו או אחרת את התביעה הזאת.²⁹

בהתייחסו לבעייתיות של גבול שביתת-הנשק בין ישראל לירדן, הבליט שרת לא אחת את האינטרס הישראלי בתיקוני גבול בגזרה זו: 'תמיד אמרנו, טען שרת בדיון מפלגתי מצומצם, 'כי אנו מוכנים לתיקוני גבול הדדיים. ... אנו צריכים להיות מעוניינים בחיסול הבליטה של לטרון, ואם רוצים לקבל אותה, נצטרך לשלם בעדה מחיר טריטוריאלי באיזה מקום אחר'.³⁰ האפשרות של תיקוני גבול בגזרת הגבול הישראלי-ירדני עלתה גם בשיחותיו של שרת עם פקידי מחלקת המדינה. שרת הבהיר במפורש, כי 'ישראל תהיה מוכנה לעשות שינויים מסוימים (certain adjustments) בשטח באזור לטרון, ואולי גם באזור גבול אחר'.³¹

עמדה דומה, המבטאת נכונות עקרונית של ישראל לויתורים טריטוריאליים על בסיס של הדדיות, הפגין גם בן-גוריון במהלך התקופה הנדונה, ולעתים הוא אף הגדיר מה הם השטחים שמדינת ישראל תהיה מוכנה להתדיין עליהם במשא-ומתן על הסדר ישראלי-ערבי. כך כתב בן-גוריון ביומנו כשהתקיימה ועידת לוזן בסוף נובמבר 1949:

נסכים לתיקוני גבול בכלל, על יסוד של חילופי שטח. נסכים: 1. שמצרים תמסור עזה לעבר הירדן; 2. לתת מעבר חופשי, בלי ריבונות, מעבר הירדן לעזה. אזור סחר חופשי בנמל חיפה – עם מעבר דרך מדינת ישראל. נדרוש כתנאים: 1. לא לתת בסיסים במערב [בגדה המערבית] לשום מעצמה; 2. שחווה עבר הירדן [עם בריטניה] לא יחול על מערב ארץ-ישראל; 3. ששטח זה [הגדה המערבית] לא יסופח לארץ אחרת במקרה של איחוד עבר הירדן [עם סוריה או עיראק].³²

בן-גוריון היה מוכן לשקול ויתורים הדדיים גם כאשר להסדר עם סוריה. באוקטובר 1952 הוא שיגר מכתב לשר החוץ שרת וקבע בו עמדה בסוגיית ההסדר הטריטוריאלי עם סוריה בעיקר בשאלת השטחים המפורזים:

הסורים ביקשו לקבל מה שאין בידם – שטחים וזכויות מים. ... השאלה אינה אם לדון או לא לדון על השטח המפורז, אפילו לא באיזו מסגרת [לדון בו], ... אלא מה התמורה שהסורים מציעים חלף השטח והזכויות שהם תובעים לעצמם. ... אין, לדעתי, להיכנס לשום דיון רשמי על חיסול השטח המפורז, כל זמן שאין מצד הסורים הצעות מפורטות ומורת הויתורים מצדנו. בכל אופן, אסור לנו לוותר על זכותנו האקסקלוסיבית על הירדן ועל הכינרת, אלא אם

29. ועדה מדינית, 28 במרס 1953, ארכיון מפא"י.

30. שם, שם.

31. דיווח מחלקת המדינה על שיחת שרת עם פקידי מחלקת המדינה, 8 באפריל 1953, פרו"ם, 9, עמ' 1167.

32. יומן בן-גוריון, 26 בנובמבר 1949, אב"ג.

מצד הסורים תוצע תמורה מתאימה, שקשה לי לתאר מציאותה ומעשיותה.³³ כשלוש שנים מאוחר יותר, בשיחה עם דיפלומט אמריקני בכיר שעסקה בסוגיית ההסדר הישראלי-ערבי, נקט בן-גוריון עמדה מפורשת בשאלת הוויתורים הטריטוריאליים הנדרשים מישראל. בן-גוריון הבהיר חד-משמעית את נכונותו לדון בסוגיה זו על בסיס של הדדיות. בדיווחו על שיחתו עם בן-גוריון, כתב הדיפלומט האמריקני: 'הוא [בן-גוריון] מוכן לדבר על שאלת הגבולות על בסיס של תן-וקח. בן-גוריון השתמש פעמים אחדות בכיטוי "תן וקח" (give and take basis)'.³⁴ הערכה דומה על עמדת בן-גוריון נכללה בדיווח שהעביר למחלקת המדינה המתווך אנדרסון (Anderson), בעקבות שיחתו עם בן-גוריון: 'הם [הישראלים] מאמצים את העיקרון של התאמות גבול ... ותיקוני גבול מזעריים'.³⁵

ג

לא קל היה להסביר ולנמק את עמדותיהם הנחרצות של בן-גוריון ושרת בפני התביעות שישראל תוותר על שטחים במסגרת הסדר ישראלי-ערבי. עמידתה העקרונית של ישראל על הסטטוס-קוו הטריטוריאלי שנתגבש לאחר מלחמת העצמאות לא יכולה הייתה להקשב כבעלת תקפות משפטית בלתי-מעוררת. הטיעונים שהשמיעו נציגי המעצמות וגם נציגי מדינות ערב לביסוס טיעוניהם נגד מעמדם של גבולות שביתת-הנשק היו בעלי 'אחיזה משפטית' לא פחות יציבה מטיעוניה של מדינת ישראל, ואולי אף היו איתנים יותר.

יתרה מזו, התביעות הטריטוריאליזם מישראל, במיוחד התביעה ליצור רצף טריטוריאלי בין מצרים לירדן, זכו לתמיכה בינלאומית רחבה והוצגו כ'קורבן' קטן יחסית שמדינת ישראל נדרשת להקריב למען 'השלום' שהיא עצמה כה חפצה בו, וזקוקה לו. מדינת ישראל והנהגתה הותקפו קשות בגלל סרובן להענות לתביעות ההן ועמידתן על עיקרון של הדדיות בוותורים טריטוריאליים. לא אחת הובעו ספקות באשר לכנותה של ההנהגה הישראלית בהצהרותיה על רצונה בהסדר עם העולם הערבי. נציגייה של מדינת ישראל נדרשו אפוא לקשת מגוונת של טיעונים, הן במגעים עם גורמי חוץ והן בזירה פנימית, כדי להזים את הביקורת שהוטחה כלפי מדינת ישראל, ובדברים הבאים נסקור את עיקרי הטיעונים הישראליים.

מדינת ישראל טענה כי מעמדה הטריטוריאלי בכל שטחי שלטונה נשען על בסיס בינלאומי מוצק ולגיטימי, שכן ב-16 בנובמבר 1948 פנתה מועצת-הביטחון אל הצדדים הלוחמים בדרישה להפסיק את הלחימה ביניהם – ופנייתה היא שחוללה את

33. חיק התכתבויות, 26 באוקטובר 1952, אב"ג.

34. דיווח למחלקת המדינה על שיחת בן-גוריון-סטרייברט, 16 בדצמבר 1955, פרו"ם, 14, עמ' 872.

35. דיווח למחלקת המדינה על שיחת בן-גוריון-אנדרסון, 1 בפברואר 1956, פרו"ם, 15, עמ' 124. באותה שיחה הבהיר בן-גוריון לאנדרסון, כי הוא מוכן לוותר על 'דברים שנאצר לא חלם עליהם אף פעם'. עם-זאת, הוא סרב להגדיר את טיבם של ויתורים אלו. שם, עמ' 123.

שיחות שביתת-הנשק; לפיכך, כך נטען, חסות הארגון הבינלאומי פרוסה על ההסכמים שנחתמו בשיחות אלו, לרבות הגבולות אשר שורטטו בהם.³⁶ לטענת הדוברים מטעמה של מדינת ישראל, תביעות טריטוריאליות מישראל יפגעו בהכרח במרקם העדין של הסכמי שביתת-הנשק. ערעור מעמדם של הסכמי שביתת-הנשק עלול לפגוע קשות באחד הרכיבים המייצבים, ולו במידה קלושה כלשהי, את מערכת יחסייה של מדינת ישראל עם העולם הערבי.³⁷

עוד נטען כי כל הסכמה ישראלית לוותר על שטחים בגזרה אחת תהיה בהכרח תקדים חמור מנקודת-ראותה של מדינת ישראל. ויתור ישראלי למדינה ערבית אחת יזמין בהכרח לחצים נוספים, והעולם הערבי והמעצמות יתבעו מישראל לוותר על שטחים גם בגזרות אחרות. ההנהגה הישראלית טענה, כי התפתחות מעין זו עלולה להעמיד בסכנה את עצם קיומה של מדינת ישראל. ביטוי לכך נתן גורם דיפלומטי בכיר בישראל, בעקבות שיחה עם דוד בן-גוריון: 'אנו מסכימים עם קביעתו של בן-גוריון', הוא כתב, 'כי הישראלים יעדיפו להלחם מאשר להסכים להעברת טריטוריה מישראל. הסיבה לכך איננה עצם אובדנם של כך וכך מיילים מרובעים, אלא האמונה המוצקה שוויתור זה יהיה הראשון בסדרת אמצעים להחלשתה של מדינת ישראל, אשר יגרמו בסופו של דבר להשמדתה המוחלטת'.³⁸

מלבד הסכנות החמורות שמדינת ישראל תעמוד בפניהן, אם יאבדו לה שטחים שעתה היא שולטת בהם, הרי לטענת דובריה טמונה הייתה בהתפתחות מעין זו סכנה חמורה גם לתהליך השלום עצמו ולסיכויי ההסדר אשר המעצמות כה חפצות ביקרו; מובן מאליו, כי מדינת ישראל שהפגינה עמדה כה נחרצת נגד ויתור טריטוריאלי בגזרה אחת תהיה תקיפה עוד יותר בהתנגדותה לויתורים טריטוריאליים מפליגים, אשר יקיפו גם גזרות אחרות; ואילו מדינות ערב תסרבנה להסתפק בויתור טריטוריאלי ישראלי בגזרה אחת בלבד. התפתחות כזו, כך נטען, תוביל בהכרח למבוי סתום אשר יסכל כל סיכוי להסדר ישראלי-ערבי.³⁹

במערכת ההנמקות הישראליות בזכות תקפותם של גבולות שביתת-הנשק נכלל גם טיעון מוסרי. אין זה צודק, טענו נציגים ישראלים, להניח למדינות ערב לזכות בתמורה כלשהי לתוקפנות שהן יזמו נגד מדינת ישראל עם הקמתה. תוקפנות זו נועדה במפורש לסכל החלטה של האו"ם להקים מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל, ואין עוררין על כך שהיא הייתה הפרה בוטה של מגילת האו"ם, האוסרת שימוש באמצעי מלחמה לפתרון סכסוכים בין מדינות. ישראל אף טענה מעבר לכך, כי התנגדותן

36. ראה מברק א' אבן אל ר' איתן, 8 ביוני 1949, אצל: י' רוזנטל, תעודות למדיניות החוץ של ישראל, ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 102.

37. ראה דיווח על שיחת אבן ושילוח עם אתרידג' (Ethridge), 17 ביוני 1949, פרו"ם, 6, וושינגטון 1977, עמ' 1148-1149.

38. דיווח שגרירות ארצות-הברית בישראל למחלקת המדינה, 1 במרס 1956, פרו"ם, 15, עמ' 271-272.

39. ראה דברי שרת בשיחה עם פקידים במחלקת המדינה, 8 באפריל 1953, פרו"ם, 9, עמ' 1167.

האלימה של מדינות ערב לתוכנית החלוקה ונסיונותיהן לסכלה שוללים מהן עתה את הזכות המוסרית לתבוע שישראל תיסוג לקווי תוכנית זו.⁴⁰ בסיומה של מלחמת העצמאות זכו גם מדינות ערב בשטחים שהן לא היו זכאיות להם לפי תוכנית החלוקה של 1947. שליטתה של ירדן בגדה המערבית ושליטת מצרים ברצועת עזה לא עוגנו בתוכנית החלוקה אלא בהסכמי שביתת-הנשק. לא יתכן אפוא, טענה ישראל, כי העולם הערבי והקהילייה הבינלאומית יראו כריבונותן של מדינות ערביות על שטחים אלו דבר מוכן מאליו, ואילו ישראל תתבע לסגת אל הגבולות שהותוו בתוכנית החלוקה ולוותר על ריבונותה בשטחים שמעבר לגבולות אלו.⁴¹

ישראל אף טענה כי בעצם הסכמתה לקבוע שגבולות שביתת-הנשק יהיו גבולות הקבע בינה לבין מדינות ערב יש משום ויתור גדול על שטחים שהיו ועודם חלק בלתי נפרד מארץ-ישראל והיו אמורים להיות תחת ריבונותה. מאחר שישראל כבר ויתרה, אין לבוא אליה בתביעות לווייתורים טריטוריאליים נוספים. זה היה רוח דבריו של שרת בהתייעצות פנימית:

עלינו להבהיר לעצמנו מה צריך להיות חלקנו ב־mutual adjustments [תיקוני גבול הדדיים]. ... אנחנו [כבר] עשינו ויתורי שטח – אנחנו ויתרנו על חלק מארץ-ישראל ממערב לירדן וויתרנו על רצועת עזה. [האם] רצועת עזה מגיעה למצרים? ... מדוע מגיעה לה רצועת עזה? [האם] ממלכת ירדן קיבלה בהחלטת [כ"ט] בנובמבר 1947 חלק מארץ-ישראל ממערב לירדן, מדוע זה מגיע לה? אבל למען השלום אנו לא מעוררים את השאלה. פה יש כבר ויתור גדול, אבל אחרי הויתור הגדול הזה, צריך יושר ושכל, יש גזרות גבול שהן לגמרי בלתי-אפשריות.⁴²

כנרמז בדברי שרת שהובאו כאן, תביעות טריטוריאליזם מישראל עשויות דווקא להוביל את ישראל לתבוע מן העולם הערבי ויתורים טריטוריאליים מקבילים.⁴³ תביעות טריטוריאליזם אלו של מדינת ישראל אכן נועדו לענות על צורך אמיתי לתקן את 'עיוותי הגבול' שנוצרו עם תום מלחמת העצמאות, אולם התביעות היו גם עמדה סקטית: הן גם נועדו לשלול ממדינות ערב יתרון במשאומתן; ללא תביעות טריטוריאליזם מצדה של ישראל, הפשרה שהייתה מתחייבת מהגיונו של משאומתן הייתה פשרה בין גבולות שביתת-הנשק מזה ובין התביעות הערביות מזה; במצב כזה, עצם הסכמתן של מדינות ערב לשאת-ולתת עם ישראל תחשב לויתור ערבי,

40. ראה תזכיר משלחת ישראל לוועדת הפיוס, 31 במרס 1950, אצל: י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של ישראל (אנגלית), ה, ירושלים 1988, עמ' 228.

41. שם, שם, עמ' 229. וכן מברק א' אבן אל ו' איתן, 8 ביוני 1949, אצל: י' רוזנטל, תעודות, ג, עמ' 102.

42. התייעצות בשאלת היחסים עם ארצות ערב, 7 בספטמבר 1953, גנוז המדינה, תיק 2384/14.

43. ראה שיחת שרת עם פקידי מחלקת המדינה, 8 באפריל 1953, פרו'ס, 9, עמ' 1167.

שיחייב את ישראל לוותרים מקבילים – וממשיים. ביטוי חד־משמעי לעמדה זו אפשר למצוא בדבריו של אבא אבן בהתייעצות מדינית מעוטת משתתפים:

המלצתנו היא, שמדינת ישראל תסתלק מהסתמכות על הגבולות הקיימים, ואנחנו נעבד תביעות על שטח, תביעות על טריטוריות צנועות – לאו דווקא מרחיקות־לכת, שאי־אפשר לפרש [אותן] כהסתלקות ממשטר שכיתת הנשק, ... תיקונים שאפשר להצדיק אותם על־ידי שיקולים מעשיים פבדי־משקל. המטרה היא כפולה: א. באמת דרושים לנו תיקונים אלה. אני מדבר על הרחבת רצועת החוף, תיקוני גבול בירושלים, להבטיח גישה להר הצופים, אזור לטרון וכולי – דברים קטנים, אבל מצטרפים לחשבון ניכר של תביעה ישראלית. אין לנו כל חובה להניח, שרק [על] הערבים מעיקים הגבולות הקיימים, ואילו לנו המצב הזה [הוא] עולם שכולו הנאה ונחת רוח. ... ב. עמדה תכסיסית – עמדתנו קשה מאוד, כאשר אנו עומדים על [שמירת] המצב הקיים, ואילו לערבים [יש] תביעות מרחיקות־לכת. כל מחשבה מתווכת מחייבת להגיע לשביל הזהב בין התביעה הערבית לתביעה שלנו; כלומר סטטוס־קוו פרושו ויתור שלנו. ... עלינו להניח לניסוח התביעות הישראליות ולהרגיל את העולם לדעת שאנו מדברים פשוטו כמשמעו.⁴⁴

בדיונים על הסדר ישראלי־מצרי השתמשו נציגי ישראל במערכת נוספת של הנמקות, כדי להתמודד עם תביעתן של המעצמות שישראל תוותר על שטחים בנגב. התביעות הטריטוריאליות ממדינת ישראל, הם טענו, אינן תביעות לוותרים קלי־ערך, על קילומטרים אחדים, כפי שנציגי המעצמות ניסו לעתים להציגם. משמעותם של הוויתורים שנתבעו היא למעשה חלוקתה של מדינת ישראל לשניים. בעיני ישראל זו הייתה תביעה קשה ובלתי־נסבלת: יתר־על־כן, לדעתה היא לא שרתה שום אינטרס חיוני של מצרים: 'קבלת תביעת מצרים לרציפות טריטוריאלית עם ירדן', אמר שרת לשר החוץ של ארצות־הברית, 'תוכל להתבצע רק בחלוקת ישראל לשניים. אין זה הוגן, ואין לתבוע מממשלת ישראל להסכים לכך. הרציפות הטריטוריאלית שמצרים מבקשת עכשיו לא הייתה קיימת אף פעם בעבר. ... אין שום דבר חיוני ברציפות זו. אין כבישים העוברים בדרך זו, לא מסילות ברזל ולא תחבורה. ... זה רק ביטוי של סיסמה לאומית, ותמורתה מבקשים ממדינת ישראל להסכים לחלוקתה לשניים (cut itself in two).'⁴⁵

ישראל אף דחתה את הטענה כי היא התבקשה לוותר, למען הסדר ישראלי־מצרי, על שטחי מדבר שוממים ולפיכך בלתי־חיוניים; היא אומנם הודתה שהנגב עדיין איננו מיושב ברובו המכריע, אך דבקה בטענה כי יש לה יכולת וידע לפתח גם אזורים צחיחים לחלוטין כמו הנגב. לפיכך, כך נטען, יש לבחון את חשיבותו של השטח

44. התייעצות בשאלת היחסים עם ארצות ערב, 7 בספטמבר 1953, גנוז המדינה, תיק 14/2384.

45. דיווח על שיחת שרת-דאלס, 21 בנובמבר 1955, פרו'ם, 14, עמ' 794.

שמדינת ישראל נדרשת לוותר עליו מנקודת-מבט עתידית, הבוחנת את הפוטנציאל העשוי להתממש בעוד עשר שנים.⁴⁶ יתר-על-כן, אם אכן מצרים ושאר מדינות ערב מתכוונות להתקדם לקראת יחסי שלום אמיתיים עם מדינת ישראל, הרי כל השאלה של רציפות טריטוריאלית, טענו דובריה של ישראל, נהפכת לחסרת-משמעות. ברור מאליו כי במצב של שלום תתיר ישראל מעבר חופשי למדינות ערב השונות ולא רק למצרים ולירדן. וכך כתב שרת ביומנו בעקבות שיחה עם המתווך האמריקני, הכומר ג'קסון (Jackson):

הסברתי היטב את עמדתנו ... הוכחתי כי רעות רוח היא לצפות מאתנו לויתור על מוצא לים סוף. ... לא נקריב רציפות ישראל למען רציפות ערב. ... אם לרציפות ערבית [הכוונה] – הרינו מפירים אותה הרבה יותר חמורות לאורך כל חוף [הים] התיכון בהיותנו חוצצים בין מצרים ללבנון. מה המסקנה מזה – כי נימחה מעל המפה? המסקנה היא כי בקום השלום נאפשר תחבורת יבשה ואויר באין מפריע בין קהיר ובירות.⁴⁷

בהנמקות הישראליות לא נזנחה נקודת-הראות של מעצמות המערב. יצירת רצף טריטוריאלי בין מצרים למדינות ערב לא תשרת, כך נטען, את האינטרסים של המערב במזרח-התיכון – רציפות טריטוריאלית שכזו תגביר במידה ניכרת את ההשפעה המצרית במדינות ערב הפרו-מערביות ותקל על מצרים לחתור נגד משטריהן.⁴⁸

נציגיה של ישראל גם לא הוציאו מכלל אפשרות את הסיכון כי התביעה המצרית ליצירת רצף טריטוריאלי עם מדינות ערב לא נועדה להשגת הסדר, אלא היא חלק מתוכנית מקיפה להחליש את ישראל. אם יעזרו הישראלים לתביעותיה הטריטוריאליות של מצרים, תפגע בהכרח, כך נטען, עוצמתה האסטרטגית הכוללת של מדינת ישראל: תפגע יכולתה להגן על שטחיה ואזרחיה למול מתקפה ערבית, תפגע יכולתה הכלכלית עקב שיתוקו של נמל אילת ויגרום נזק כבד למורל הלאומי בשל הפגיעה החמורה בחזון של פיתוח הנגב.⁴⁹

סיכום

בתקופת הזמן שבין סיומה של מלחמת העצמאות ועד למבצע-קדש, נתבעה מדינת ישראל לוותר על שטחים שהשתלטה עליהם במלחמת העצמאות. גם הקהילייה הבינלאומית וגם מדינות ערב התנו הסדר ישראלי-ערבי כלשהו בנסיגה ישראלית. עומק הנסיגה שתבעו מישראל לא היה אחיד: התביעות נעו מדרישות שישראל תיסוג

46. ראה דיווח על שיחתו של קונסול ארצות-הברית בירושלים עם בן-גוריון, 20 באפריל 1949, פרו"ם, 6, עמ' 926.

47. מ' שרת, יומן אישי, 14 באוגוסט 1955, תל-אביב 1978, עמ' 1131–1132.

48. ראה שיחת אבן ושילוח עם דאלס, 15 באוקטובר 1956, פרו"ם, 16 (1990), עמ' 728.

49. ראה דיווח על שיחת אנדרסון-שרת, 24 בינואר 1956, פרו"ם, 15, עמ' 59.

לקווים של תוכנית החלוקה ועד לדרישות שישראל תוותר על שטחים בנגב למען יצירת רצף טריטוריאלי ערבי.

בחינת התייחסויותיהם של בן-גוריון ושרת כלפי התביעה שישראל תיסוג מגבולות שביתת-הנשק מובילה למסקנה כי עמדותיהם בסוגיה זו התאפיינו במידה רבה של אחידות: שני המדינאים שללו חד-משמעית את התביעות שישראל תיסוג באופן חד-צדדי, כלומר תוותר ללא תמורה כלשהי מן הצד הערבי מעבר לעצם נכונותו להגיע להסדר כלשהו עם ישראל; שני המדינאים היו מוכנים עקרונית לדון עם מדינות ערב על הסדרים שיכללו ויתורים טריטוריאליים מוגבלים מצדה של ישראל, תמורת ויתורים ערביים מקבילים, טריטוריאליים ואחרים.

תמימות-הדעים אשר שררה בין שני האישים בסוגיית הגבולות הייתה להערכתנו גורם רב-משמעות בהצלחה של מדינת ישראל לשמור על ההשגים הטריטוריאליים שהשיגה במלחמת העצמאות ולהדוף את כל הנסיונות להסיג אותה מגבולות שביתת-הנשק ולהקטין את שטחה. שני המדינאים נאלצו להתמודד עם התביעות הטריטוריאליות הללו בנסיבות קשות: בידוד מדיני חמור; האשמות חוזרות ונשנות שהוטחו בישראל על 'עקשותה' המספלת את סיכויי ההסדר ועל סרובה לקיים החלטות שנתקבלו במוסדות בינלאומיים ובעיקר באו"ם; ביקורת קשה ומתמשכת על חוסר-נכונותה של ישראל לתרום תרומה ממשית לפתרון של בעיית הפליטים, אשר נטען כי ישראל היא שגרמה לה במידה רבה; אזהרות נוכח שאיפות ההתפשטות שיוחסו לישראל; בנסיבות קשות אלו, יכולתה של מדינת ישראל להתמודד עם הלחצים ולעמוד בפני התביעות שתיסוג מגבולות שביתת-הנשק היא להערכתנו הצלחתה המדינית הגדולה ביותר בשנים שחלפו לאחר מלחמת העצמאות.

מעבר לאחדות הדעות בהנהגה הלאומית, אין אנו יכולים לפטור עצמנו מהשערות באשר לשורה של גורמים נוספים שסייעו אף הם, במידה זו או אחרת, להנהגה הישראלית לעמוד בלחציהן של מעצמות המערב. גורם לא פחות בערכו הוא ההסכמה הלאומית הרחבה בסוגיה הטריטוריאלית. התמיכה הפרלמנטרית הרחבה בעמדת הממשלה בסוגיה זו הקיפה לא רק את מפלגות הקואליציה למיניהן אלא גם את מרבית מפלגות האופוזיציה. למעשה קשה מאוד להצביע על גורם פוליטי משמעותי במדינת ישראל אשר תמך בתקופה הנדונה בתביעה שישראל תיסוג משטחים שכבשה במלחמת העצמאות. להערכתנו, הסכמה לאומית זו המחישה כלפי חוץ עד כמה קשה יהיה להזיז את ישראל מעמדותיה בסוגיה הטריטוריאלית.

סייעו להמחיש זאת גם אופיה הדמוקרטי של מדינת ישראל וחילוקי-הדעות שנתגלעו במערכת הפוליטית שלה, ואף בהנהגת המדינה, על סוגיות מרכזיות אחרות ביחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי, לרבות מדיניות הביטחון השוטף; לדעת כותב שורות אלו, העובדה שהתקיימו מחלוקות יסודיות בזירה הפוליטית הישראלית, ואף בממשלתו של בן-גוריון לא שררה 'התיישרות עיוורת' עם עמדותיו, הפגינה בעליל כי הכרה פנימית עמוקה ומשותפת כמעט לכל הציבור הישראלי היא המקור להתנגדותה של ישראל לנסיגה מקווי שביתת-הנשק. הערכות ושיקולים שונים חיזקו את ההנהגה הישראלית בעמדתה על סוגיית הגבולות. רוחה בה ההכרה, כי בנסיבות הנוכחיות אפשר להגיע רק להסדרים

פוליטיים מוגבלים במערכת יחסיה של ישראל עם העולם הערבי. הֶסְדְּרִים כאלו ממילא לא ישנו באורח משמעותי את מערכת היחסים של ישראל עם מדינות ערב, המתבססת על הסכמי שביתת-הנשק, ולפיכך, כך סברו, הם יהיו תמורה דלה בלבד לנסיגה הנדרשת מישראל. גם ההערכה כי גורם הזמן פועל בסופו-של-דבר לטובת ישראל עשתה את שלה והגבירה את התנגדותה של ישראל לנסיגה מהותית מגבולות שביתת-הנשק. בישראל נטו לסבור, כי השנים שיחלפו ללא הסדר יובילו יותר ויותר להשלמת העולם הערבי והמערכת הבינלאומית עם הסטטוס-קוו הטריטוריאלי (והדמוגרפי) שנוצר לאחר מלחמת העצמאות.

בהנהגת המדינה העריכו כמעט לכל אורך התקופה הנדונה כי ישראל נמצאת בעמדה של עליונות צבאית על פני מדינות ערב. נקודת-מוצא זו העניקה להנהגת ישראל חופש-פעולה מְרָבִי במגעייה המדיניים; כאמור, ראשי ישראל אף סברו אז כי הזמן החולף מבצֵר עוד יותר את מעמדה ואת עוצמתה של ישראל לעומת העולם הערבי; האיזמים החוזרים ונשנים כי בהעדר הסדר יגלוש האזור למלחמה לא ערערו אפוא את בטחונה העצמי של ישראל עד כדי הגמשת עמדותיה בסוגיה הטריטוריאליזם.

אפשר להניח בבטחה, כי העמדה הנוקשה של העולם הערבי כלפי מדינת ישראל, שהתבטאה בצורה בולטת לכל אורך התקופה הנדונה באי-נכונותו לשאת-ולתת גלויות ובפומבי עם נציגי ישראל, הקשתה על המעצמות לגייס במדינותיהן תמיכה מקיפה ללחץ מאסיווי על ישראל כדי לאלצה להֶעֱתֵר לתביעות טריטוריאליזם. לעומת הנוקשות הערבית, ישראל נמנעה ממדיניות 'אף לא שעל'; הבליטה זאת הנכונות של הנהגתה להגמיש את עמדותיה בסוגיה הטריטוריאליזם ולהסכים עקרונית לנסיגות, ולו מוגבלות באופיין ובתנאי שיִשְׁמֵר עיקרון של הדדיות בנסיגות. עמדה מתפשרת זו הקלה, יש, להניח, על מדינת ישראל לעמוד בפני הלחצים הכבדים שהופעלו עליה. לדעת כותב שורות אלו, תחושת ההחמצה הטריטוריאליזם במלחמת העצמאות, שבן-גוריון ואישים אחרים בהנהגת המדינה ביטאו אותה באופן מובלט, חיזקה את הנטייה לשמור על 'המינימום' שהושג. יש להניח, כי הבלטת חומרתו של מחדל 'הבכייה לדורות', אשר לא הייתה נעדרת מוטיבים דתיים-היסטוריים, סייעה לגיבוש העמדה הנחרצת נגד כל ויתור קרקעי נוסף של ישראל.

יחד-עם-זאת, קשה כמובן לקבוע כי מכלול הגורמים שנמנו כאן היה מבטיח למדינת ישראל יכולת עמידה לאורך זמן בפני מערכת הלחצים המדיניים הגוברים שהופעלו עליה כדי שתיסוג משטחים כלשהם תמורת הסדר ישראל-ערבי. בשלהי התקופה הנדונה כאן התגברה המתיחות הצבאית בין ישראל ומדינות ערב, וההנהגה בישראל החלה להכיר בחיוניותו של מְבַצֵע צבאי רחב-הקף לסיפול ההתפתחויות הצבאיות החמורות שאיימו על מדינת ישראל. אין ברצוננו להכריע כאן אם הדיפתם של המאמצים המדיניים לפגוע בהשגיה של מדינת ישראל במלחמת העצמאות הייתה מטרתו המוצהרת של 'מְבַצֵע קדש'; כך או כך, המְבַצֵע השפיע על מאמצים אלו – לאחר המְבַצֵע הועמדה מערכת יחסיה של מדינת ישראל עם העולם הערבי והקהילייה הבינלאומית על בסיס שונה מבעבר, ונמוגו כמעט לחלוטין התביעות שישראל תוותר על חלק מכיבושיה במלחמת העצמאות.